

Νέα λογοτεχνία, νέα ταυτότητα: Στέφανος Σαχλίκης (14ος αι.), ο πρώτος επώνυμος συγγραφέας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*

Τάσος Α. Καπλάνης

Στον Arnold van Gemert

Στόχος της σημερινής ανακοίνωσης είναι να φωτίσει το έργο του πατέρα της κρητικής λογοτεχνίας, Στέφανου Σαχλίκη, στο πλαίσιο του γενικότερου θέματος του συνεδρίου μας, που είναι οι ταυτότητες, καταδεικνύοντας ότι οι καινοτομίες της ποίησής του και οι πολιτισμικοί δείκτες διαφοράς ανάμεσα στο «Εμείς» και στο «Αυτοί» που υπάρχουν στο έργο του μας επιτρέπουν να τον θεωρήσουμε με σχετική ασφάλεια τον πρώτο επώνυμο συγγραφέα της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Πέρα από τις ταυτότητες, το ευρύτερο ζήτημα με το οποίο σχετίζεται η ανακοίνωση είναι αυτό των απαρχών της «νεοελληνικής» λογοτεχνίας, που κι αυτό με τη σειρά του είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το χαρακτήρα και τα όρια της «δημώδους» λογοτεχνίας. Έχω ήδη δείξει αλλού γιατί ο διαμελισμός της παράδοσης αυτής με τη θέσπιση μιας συμβατικής διαχωριστικής γραμμής στο 15ο ή το 16ο αιώνα δεν μπορεί να γίνει αποδεκτός κι έτσι δε χρειάζεται να επεκταθώ εδώ.¹ Υπενθυμίζω απλώς ότι για τους περισσότερους μελετητές η «δημώδης» λογοτεχνία συγκροτεί μια ενιαία λογοτεχνική παράδοση, με τα δικά της προβλήματα και τις δικές της ερευνητικές ανάγκες, που δε συμπίπτουν ούτε με αυτές των βυζαντινών ούτε με αυτές των νεοελληνικών σπουδών. Κατά περίπτωση, ορισμένα κείμενα μπορεί να έρχονται πιο κοντά στη μία ή την άλλη παράδοση, αλλά γενικά και ιδανικά, η «δημώδης» λογοτεχνία θα έπρεπε να αποτελεί ένα ανεξάρτητο πεδίο έρευνας που θα βρισκόταν ανάμεσα στις βυζαντινές και τις νεοελληνικές σπουδές και που θα οργανωνόταν ανάλογα, σε επίπεδο πανεπιστημιακών τμημάτων, ως ξεχωριστός τομέας.² Όσο δε συμβαίνει αυτό, το λιγότερο που μπορεί να γίνει, κατά τη γνώμη μου, είναι να αντιμετωπίζεται η «δημώδης» λογοτεχνική παραγωγή ως ενιαίο σύνολο από όποια σκοπιά κι αν τη μελετάει κανείς.

Ας αναφερθεί επίσης εδώ ότι οι επιλογές που υπάρχουν για την ονοματοδοσία αυτής της παραγωγής είναι μάλλον περιορισμένες και οπωσδήποτε ενδεικτικές της οπτικής γωνίας των μελετητών που τις υιοθετούν:³ όσοι επιλέγουν να την ονομάζουν «δημώδη βυζαντινή και μεταβυζαντινή γραμματεία» επιχειρούν να διερευνήσουν σε αυτήν τις απολήξεις του «μεσαιωνικού» κόσμου, κοιτώντας από το παρελθόν προς το σήμερα. Όσοι πάλι κάνουν λόγο για «πρωτονεοελληνική» ή «πρώιμη νεοελληνική» γραμματεία ουσιαστικά επιχειρούν να ψηλαφήσουν τις απαρχές του «νεότερου» κόσμου, κοιτώντας από το σήμερα προς το χτες. Οι όροι που επιλέγονται και στη μία και στην άλλη περίπτωση δεν εστιάζουν στην ίδια τη «δημώδη» ή, ακριβέστερα, με τους όρους της εποχής της, «ρωμαϊκή» λογοτεχνική παραγωγή

* Ευχαριστώ θερμά τον Alfred Vincent για τις γόνιμες παρατηρήσεις του σε μια πρώιμη μορφή του άρθρου, καθώς και τους Παναγιώτη Αγαπητό, Μαρία Ακριτίδου, Αθηνά Βαλδραμίδου, Κωνσταντίνο Δημάδη, Marjolijne Janssen, Φωτεινή Λίκα, Τασούλα Μαρκομιχελάκη, Νίκο Σαραντάκο και Κατερίνα Τσαγγαρίδου για την κριτική τους σε επιμέρους ζητήματα ή/και τη συνδρομή τους σε βιβλιογραφικά μου αιτήματα. Το άρθρο αφιερώνεται με ευγνωμοσύνη στο σημαντικότερο μελετητή του Σαχλίκη και παλιό μου δάσκαλο Arnold van Gemert, γιατί χωρίς τη δική του έρευνα δε θα μπορούσε να έχει γραφτεί.

¹ Βλ. Καπλάνης 2008 και Kaplanis 2009.

² Για τις δυνατότητες θεσμικής ενίσχυσης αυτών των σπουδών βλ. Καπλάνης 2008, 35.

³ Για τους ποικίλους όρους που έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί για τη «δημώδη» λογοτεχνία βλ. Kaplanis 2009, 343, καθώς και την ενότητα «Οι όροι και τα όρια: βασικοί σταθμοί» στο Καπλάνης 2008, 35-36.

παρά προβάλλουν πάνω της είτε το «Βυζάντιο» είτε το «Νέο Ελληνισμό».⁴ Με δεδομένους τους ορολογικούς περιορισμούς, πάντως, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, η νεοελληνική οπτική μπορεί να αποδειχθεί λιγότερο παραπλανητική και ίσως για αυτό ικανοποιητικότερη. Ευελπιστώ με την ανακοίνωσή μου αυτή να δείξω ότι ο Σαχλίκης είναι μια τέτοια περίπτωση.

Τις λεπτομέρειες για τη ζωή και τη δράση του Στέφανου Σαχλίκη τις γνωρίζουμε από τις πληροφορίες που μας παρέχει ο ίδιος στα έργα του, αλλά και από το άφθονο αρχαιακό υλικό που πριν από 35 κιόλας χρόνια συγκέντρωσαν και παρουσίασαν ο Μ. Μανούσακας και ο Α. van Gemert, οδηγώντας στην οριστική τοποθέτηση του κρητικού ποιητή στο 14^ο αιώνα.⁵ Παραθέτω ένα σύντομο βιογραφικό του, όπως μας το δίνει ο van Gemert:⁶

Ο Στέφανος Σαχλίκης, ο πατέρας της κρητικής λογοτεχνίας, γεννήθηκε στο Κάστρο γύρω στα 1331. Οι γονείς του ήταν ελληνικής καταγωγής, ενδέχεται όμως να είχαν γίνει ρωμαιοκαθολικοί. Ο πατέρας του ήταν μέλος της εύπορης αστικής τάξης του Κάστρου και είχε ως φέουδο περισσότερες από τεσσερισήμισι *serventarie* σε διάφορα σημεία της Κρήτης. Οι κύριες δραστηριότητές του αφορούσαν την ενοικίαση γης· ήταν επίσης μέλος της Συγκλήτου. Όταν ο πατέρας του και η αδελφή του έπεσαν θύματα του «μαύρου θανατικού» του 1348, που έφερε την καταστροφή στην Κρήτη, όπως και αλλού στην Ευρώπη, ο Στέφανος έμεινε μοναδικός κληρονόμος της οικογενειακής περιουσίας. Όπως διηγείται στην ποιητική του αυτοβιογραφία (και όπως βεβαιώνεται από το σωζόμενο αρχαιακό υλικό), ξόδεψε ένα μεγάλο μέρος της κληρονομιάς του στις ελαφρές γυναίκες του Κάστρου (ίσως και στα τυχερά παιχνίδια) και εξαιτίας τους κατέληξε στη φυλακή (γύρω στα 1370)· πέρασε πολύ καιρό (1371-82) στην ύπαιθρο, ζώντας από το μόνο φέουδο που του είχε απομείνει, το χωριό Πενταμόδι, και διορίστηκε δικηγόρος από τον δούκα της Κρήτης, μια θέση που σίγουρα είχε στα 1382/3 και 1391, πιθανόν και στα ενδιάμεσα χρόνια. Μετά τον Δεκέμβριο του 1391, τα βενετικά αρχεία δεν δίνουν άλλες πληροφορίες για τον Σαχλίκη. Θα πρέπει να πέθανε λίγο αργότερα και, σίγουρα, πριν από τα 1403.

Ήταν λοιπόν ένας φεουδάρχης ο Σαχλίκης, μέλος της κρητικής αριστοκρατίας, «της εύπορης αστικής τάξης του Κάστρου», όπως το θέτει ο van Gemert, που διετέλεσε και μέλος του Μείζονος Συμβουλίου του νησιού συνεχόμενα από το 1356 έως το 1360.⁷ Η αποτυχία του να επανεκλεγεί στο Συμβούλιο το 1361 (μια εκλογή κατά την οποία μαζί με το Σαχλίκη, απορρίπτονται και άλλοι 26 φεουδάρχες), παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς η απόρριψη φαίνεται να ήταν απόρροια της ανησυχίας των Βενετών μήπως μπουν στο Συμβούλιο «Έλληνες και νόθοι, παιδιά δηλαδή Βενετού πατέρα και Ελληνίδας μητέρας».⁸ Ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, όταν η εκλογή επαναλαμβάνεται το 1362, μετά από

⁴ Πβ. και τις ψύχραιμες διαπιστώσεις στο Κεχαγιώγλου 2009, 82-85.

⁵ Βλ. την από κοινού ανακοίνωσή τους στο κρητολογικό συνέδριο του 1976 (Μανούσακας και van Gemert 1980), καθώς και την εκτενέστατη μελέτη με έκδοση του υλικού van Gemert 1980. Για την τοποθέτηση στο 14ο αιώνα ορισμένες επιφυλάξεις εκφράστηκαν από τον Αλεξίου (1988, 220), στις οποίες απάντησε ο Μανούσακας (1990). Στο θέμα επανήλθε πρόσφατα η Λεντάρη θεωρώντας σωστά το ζήτημα της χρονολόγησης λυμένο (βλ. Λεντάρη 2008, 75 και σημ. 8 για όλη τη σχετική βιβλιογραφία).

⁶ Van Gemert 1997, 61-62.

⁷ Βλ. van Gemert 1980, 45. Σε μεγάλο βαθμό, στην εκλογή του ως μέλους του Μείζονος Συμβουλίου για πρώτη φορά στις 11 Δεκεμβρίου 1356 βασίζεται και η τοποθέτηση της γέννησής του στα 1331, αφού στο συμβούλιο αυτό εκλέγονταν «όσοι φεουδάρχες και παιδιά φεουδαρχών είχαν συμπληρώσει τα 25 τους χρόνια» (van Gemert 1980, 38).

⁸ Van Gemert 1980, 45. Σύμφωνα με όσα γνωρίζουμε, «η καταγωγή της οικογένειας Σαχλίκη είναι ελληνική (κρητική);, [αλλά] συγγένεια μαρτυρείται μόνο με μέλη βενετικών οικογενειών» (van Gemert 1980, 39). Αυτό θα μπορούσε να σχετίζεται, όπως επισημαίνει ο van Gemert (1980, 39-40) με την προσχώρηση της οικογένειας στο ρωμαιοκαθολικισμό και την παραχώρηση προνομίων, αλλά τόσο ο πατέρας του Σαχλίκη, Ιωάννης ή Τζανάκης, όσο και η μητέρα του, Μαρία Σαχλίκαινα, το γένος Γιαλιάνα, δεν είναι Βενετοί (βλ. van Gemert 1980, 37-38).

ένσταση των 27 στο Δόγη της Βενετίας, ο μόνος που δεν εκλέγεται αυτή τη φορά είναι ο Σαχλίκης. Δυστυχώς, το έγγραφο που σώζει την απόφαση έχει ανεπανόρθωτα φθαρεί (είναι σκισμένο στο κάτω μέρος του, ακριβώς στο σημείο που θα δινόταν η αιτιολογία της απόρριψης του Σαχλίκη), αλλά όπως σημειώνει ο van Gemert, που το εξέδωσε, «ο μόνος βασικός λόγος της απόρριψής του και κατά τη δεύτερη εκλογή πρέπει να ήταν το γεγονός ότι ήταν ‘Ελληνας’».⁹

Ο Έλληνας Σαχλίκης, λοιπόν, γεννιέται σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις 25 περίπου χρόνια μετά τον Πετράρχη (γέννηση 1304) και 15 περίπου μετά τον Βοκάκιο (γέννηση 1313). Ο Μαύρος Θάνατος του 1348, που, θυμίζω, αποτελεί την αφηγηματική αφορμή για τις ιστορίες του *Δεκαήμερου* του Βοκάκιου, διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο και στη ζωή του Σαχλίκη.¹⁰ Το έργο του όμως επηρεάστηκε ακόμη αμεσότερα από τη φυλάκισή του (που πρέπει να τοποθετηθεί κάπου ανάμεσα στα 1364 και 1371),¹¹ αφού είναι πιθανό ότι εκεί πήρε την απόφαση και έγραψε τα πρώτα του ποιήματα.¹² Τα ποιήματά του που μας έχουν σωθεί (με ενδεικτικές χρονολογήσεις) είναι τα ακόλουθα:¹³

1. *Καταλόγιν της Πόθας Τζουστουνιάς ή Ψωλοπόθας* (97 ανομοιοκατάληκτοι πολιτικοί στίχοι, 1 χφ. · c. 1364-1371)¹⁴
2. *Περί φίλων* (201 ανομοιοκατάληκτοι πολιτικοί στίχοι, 1 χφ. · c. 1364-1371)¹⁵
3. *Περί φυλακής και δεσμοφυλάκων* (176 ανομοιοκατάληκτοι πολιτικοί στίχοι, 3 χφ. · c. 1364-1371)¹⁶
4. *Βουλή των πολιτικών* (334 ομοιοκατάληκτοι πολιτικοί στίχοι, 3 χφ. · c. 1364-1371)¹⁷
5. *Γκίστρα των πολιτικών* (45 ομοιοκατάληκτοι πολιτικοί στίχοι, 2 χφ. · c. 1364-1371)¹⁸
6. *Συμβουλές στον Φραντζισκή* (368 ομοιοκατάληκτοι πολιτικοί στίχοι, 3 χφ. · c. 1385-1390)¹⁹

⁹ Van Gemert 1980, 46. Το έγγραφο εκδίδεται με σημειώσεις στο van Gemert 1980, 90-93.

¹⁰ Σύμφωνα με τις αρχαικές μαρτυρίες· δεν εμφανίζεται ωστόσο πουθενά στο σωζόμενο έργο του (βλ. και van Gemert 2001, 165-168 και Λεντάρη 2008, 72).

¹¹ Σύμφωνα με το van Gemert 1980, 46: «Η φυλάκισή του [...] πρέπει να έγινε μετά το 1364». Μετά το πρόστιμο που επιβάλλει στο Σαχλίκη η Αυθεντία των επαναστατών του Αγίου Τίτου στις 20.2.1364 (έκδοση του εγγράφου στο van Gemert 1980, 93-94) και σε όλο το διάστημα μέχρι την εγκατάστασή του στο Πενταμόδι (το 1371-2) υπάρχουν διάφορα κενά, για τα οποία βλ. van Gemert 1980, 47-49. Κατά τη γνώμη μου, η φυλάκισή του θα μπορούσε να τοποθετηθεί σε οποιοδήποτε κενό των χρόνων 1364-1371 και όχι αναγκαστικά το 1370-1.

¹² Σύμφωνα με τη μαρτυρία του ίδιου του Σαχλίκη, έγραψε τραγούδια για τις «αρχαίες μαυλίστριες» στη φυλακή, τα οποία μάλιστα έγιναν «‘σουξέ’ στα σχολιαρόπαιδα του Κάστρου (*Αφήγησις παράξενος*, στ. 111-112): *Και τα ἔγραψα εις την φυλακήν διά τες αρχαίες μαυλίστριες / και τα παιδιά του σκολειού πολλά τα τραγουδοῦσαν*» (van Gemert 1997, 62). Η σχετική έρευνα έχει υποδείξει ότι τα τραγούδια αυτά μπορούν να ταυτιστούν είτε με το *Καταλόγιν της Πόθας Τζουστουνιάς* είτε με τη *Βουλή των πολιτικών* (βλ. van Gemert 1980, 71). Στη φυλακή επίσης (ή λίγο αργότερα) πρέπει να γράφτηκαν και τα *Περί φίλων* και *Περί φυλακής και δεσμοφυλάκων* (βλ. van Gemert 1980, 74). Θα μπορούσε να έχει γράψει και άλλα ποιήματα νωρίτερα, αλλά με βάση το σωζόμενο έργο του είμαστε υποχρεωμένοι να συνδέσουμε την έναρξη της συγγραφικής του δραστηριότητας με τη φυλάκισή του.

¹³ Για τη χειρόγραφη παράδοση των έργων βλ. την αναλυτική παρουσίαση στο Παναγιωτάκης 1987, 7-22.

¹⁴ Βλ. Papadimitriou 1896, 48-52. Στο van Gemert κ.ά. 2002, 11 εκ παραδρομής αναφέρεται ότι έχει 87 στίχους.

¹⁵ Βλ. Wagner 1874, 79-85.

¹⁶ Βλ. Wagner 1874, 85-92 και Papadimitriou 1896, 30-38. Σύμφωνα με το van Gemert 1997, 63, πρόκειται για τρία ποιήματα: «Η φυλακή: 65 στίχοι (3 χφφ), Οι δεσμοφύλακες: 74 στίχοι (3 χφφ), Ο δεσμοφύλακάς μου: 37 στίχοι (3 χφφ)». Το τρίτο μέρος με τίτλο *Περί του φυλακάτορά του* έχει εκδώσει ο Luciani 1999, 83-85 (για τον τίτλο βλ. Luciani 1999, 77· αν γίνει δεκτός, θα πρέπει να διορθωθεί το κτητικό «του» σε «μου»).

¹⁷ Βλ. Wagner 1874, 92-103 και Papadimitriou 1896, 38-48.

¹⁸ Βλ. Wagner 1874, 104-105 (στίχοι 675-712) και Παναγιωτάκης 1987, 24-25 (στίχοι 1-45· για την ιστορία και τα προβλήματα αυτού του κειμένου βλ. Παναγιωτάκης 1987, 22-44).

¹⁹ Βλ. Legrand 1871, 17-43, Wagner 1874, 62-78 και Vitti 1960, 173-200.

7. *Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκη ή Περί χωριατών και αβουκάτων* (402 ομοιοκατάληκτοι πολιτικοί στίχοι, 1 χφ. · c. 1385 -1390)²⁰

Παρόλο που το συνολικό έργο του Σαχλίκη δεν έχει ούτε την αναγνώριση ούτε το εκτόπισμα του έργου των σύγχρονων ιταλών ομοτέχνων του, θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι παραμένει για τη γραμματεία μας ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς μεταφέρει στα νεοελληνικά γράμματα την Αναγέννηση τόσο σε γλωσσικό-μορφολογικό όσο και σε θεματικό-ειδολογικό επίπεδο.

Ας δούμε, όμως, πιο συγκεκριμένα, μερικές από τις καινοτομίες της ποίησης του Σαχλίκη, ξεκινώντας από το γλωσσικό-μορφολογικό επίπεδο. Η πρώτη σημαντική επισήμανση είναι ότι η γλώσσα του Σαχλίκη είναι πολλές φορές τόσο εντυπωσιακά «νεοελληνική» (με κάποια κρητική χροιά) που μπορεί να εκπλήσσει ακόμη και τους ειδικούς μελετητές της περιόδου. Παραθέτω ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα.²¹

Γαμέται η Κουταγιώταινα κι ο σκύλος της γαβγίζει
και κλαίσι τα παιδάκια της κι εκείνη χαχανίζει.
Η χήρα η Καψαμπέλαινα ένα όπου την μαυλίζει
και τρώ' την ως το κόκαλον, διά να την συργουλίζει.
Στου Κουταγιώτη την αυλή κέρατα ξεφουτρώνουν,
κόπελος έν' στο σπίτιν του, δι' αυτούνον εξεστρώνουν,
και λέγουν της: «Πολιτική, διατί δεν σε γκαστρώνουν;»

Η εξελιγμένη νεοελληνική γλώσσα του Σαχλίκη, όμως, δε θα έπρεπε να μας εκπλήσσει: όπως πιστοποιούν όλες οι έγκυρες ιστορίες της ελληνικής γλώσσας, η μετάβαση από την αρχαία στη νέα γλώσσα είχε σχεδόν πλήρως πραγματοποιηθεί στους ελληνιστικούς-ρωμαϊκούς χρόνους και οι αλλαγές που έγιναν στο Μεσαίωνα ήταν περιορισμένες.²² Απλώς οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί, ήδη από τα χρόνια του Αττικισμού κ.ε., κατά κανόνα δεν έγραφαν τη γλώσσα που μιλούσαν. Ο Σαχλίκης, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Horrocks στην πρόσφατη δεύτερη έκδοση του βιβλίου του *Greek: A History of the Language and its Speakers* (δική μου απόδοση), «είναι αξιοθαύμαστος για την πρόωμη χρήση στοιχείων της προφορικής παράδοσης και της τοπικής διαλέκτου, και οι έντονα ρεαλιστικές πραγματεύσεις του [...] σηματοδοτούν μια ρήξη με τη στιλιζαρισμένη και εξαρχαϊστική [γραπτή] παράδοση του [τότε] ελληνόφωνου κόσμου».²³

Ένα ακόμη σημαντικό χαρακτηριστικό της τεχνοτροπίας του είναι η χρήση της λεγόμενης «πολυγλωσσίας»: ο Σαχλίκης, σε κάποια σημεία του έργου του (θα τα δούμε

²⁰ Βλ. Papadimitriū 1896, 15-30 (σύμφωνα με τη στιχαρίθμηση του Papadimitriū, το κείμενο είχε άλλους 10 στίχους, οι οποίοι έχουν εκπέσει, αλλά υπολογίζονται στην αρίθμηση χωρίς να υπάρχουν) και Luciani 2004, 118-144 (όπου το κείμενο των 402 σωζόμενων στίχων εκδίδεται με τον τίτλο *Περί των χωριατών και των αβουκάτων*, που αποτελεί παραλλαγή του τίτλου *Περί χωρικών και δικηγόρων* που είχε προτείνει ο Hinterberger (1998, 187)· για το θέμα της αυτοβιογραφικής *Αφήγησης* βλ. και παρακάτω σημ. 32).

²¹ Το απόσπασμα προέρχεται από τη *Βουλή των πολιτικών*, 579-585· βλ. Wagner 1874, 100 – για το αντίστοιχο κείμενο στο χφ. Νεαπόλεως βλ. τους στίχους 776-784 στο Papadimitriū 1896, 46. Ελλείπει κριτικής έκδοσης του κειμένου δανείζομαι την έκδοση του αποσπάσματος από το van Gemert 1997, 65, με προσαρμογή στο μονοτονικό και τη σύγχρονη ορθογραφία, τακτική που θα ακολουθηθεί για όλα τα χωρία που παρατίθενται στο άρθρο.

²² Βλ. χαρακτηριστικά Καψωμένος 1985, 63: «Τα περισσότερα από τα γραμματικά χαρακτηριστικά της νέας Ελληνικής ανάγονται έτσι κι αλλιώς στην Κοινή. Ό,τι προστέθηκε τον μεσαίωνα, αν εξαιρέσει κανείς τις πολυάριθμες ξένες λέξεις (οι οποίες άσκησαν ασήμαντη επίδραση στη γραμματική), είναι ελάχιστο». Παρόμοια πράγματα ισχύουν και για τη φωνολογία και για τη σύνταξη και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο οι ιστορίες της μεσαιωνικής και νέας ελληνικής γλώσσας ξεκινούν την πραγμάτευσή τους από την ελληνιστική Κοινή (βλ. χαρακτηριστικά Browning 1991). Τη θέση βέβαια αποδέχονται και όσοι μελετούν συνολικά την εξέλιξη της ελληνικής (βλ. χαρακτηριστικά Horrocks 2010, 122).

²³ Horrocks 2010, 366.

παρακάτω), βάζει τους αλλόγλωσσους ήρωές του να μιλάνε στη γλώσσα τους. Το φαινόμενο, που μας είναι γνωστό και από άλλα πρώιμα νεοελληνικά κείμενα, χρησιμοποιείται αργότερα για να δημιουργήσει κωμικό αποτέλεσμα ή/και για να αυξήσει την αληθοφάνεια των λεγομένων (ανάλογα με το είδος του έργου).²⁴ Εδώ εμφανίζεται για πρώτη φορά και περιμένει ακόμη το σοβαρό μελετητή που θα εξετάσει όλες τις πρώιμες νεοελληνικές εμφανίσεις, διαστάσεις και λειτουργίες του σε επίπεδο μονογραφίας.²⁵

Τέλος, η σημαντικότερη μορφολογική καινοτομία του έργου του Σαχλίκη είναι η εισαγωγή της ομοιοκαταληξίας στη νεοελληνική ποίηση. Ο Σαχλίκης στα έργα του χρησιμοποιεί τόσο το ομοιοκαταληκτικό δίστιχο (*Συμβουλές στον Φραντζισκή*) όσο και άλλα μετρικά σχήματα, κυρίως ομοιοκαταληξία τεσσάρων στίχων, με διάσπαρτες, επίσης ομοιοκατάληκτες, ενότητες δύο, τριών ή και πέντε στίχων (στο παράδειγμα με την Κουταγιώταινα στην προηγούμενη σελίδα έχουμε τεσσάρων και τριών). Όπως έχει υποδείξει και πάλι ο van Gemert, οι ρίμες του Σαχλίκη πρέπει να έλκουν την καταγωγή τους από την ιταλική *frottola* και μπορεί να παραπέμπουν στο έργο συγκεκριμένων ποιητών της περιόδου που έγραφαν στα βενετσιάνικα, όπως ο Francesco di Vannozzo, με το έργο του οποίου η ποίηση του Σαχλίκη εμφανίζει και θεματικές-ειδολογικές συγγένειες, πέρα από τις γλωσσικές-μορφολογικές.²⁶

Θεματικά, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η ποίηση του Σαχλίκη συνεχίζει σε κάποιο βαθμό, αλλά εμπλουτίζει και επεκτείνει τη ματιά κάποιων πρωτοπόρων ποιητών του 12ου αιώνα (Γλυκάς, Πτωχοπρόδρομος) που πρώτοι έστρεψαν το βλέμμα τους στην καθημερινότητα των απλών ανθρώπων της εποχής τους. Ο Σαχλίκης, όπως παλιότερα και ο Γλυκάς, γράφει ποιήματα της φυλακής,²⁷ αλλά, σε αντίθεση με το Γλυκά, εστιάζει στους δεσμοφύλακες, τη ζωή και τις συνήθειές τους, περιγράφοντας την καθημερινότητα φυλάκων και φυλακισμένων. Τα *πτωχοπροδρομικά* από την άλλη ήταν τα πρώτα ποιήματα που έφεραν στο προσκήνιο καθημερινούς ανθρώπους (τσαγκάρηδες, ράφτες, φουρνάρηδες, κοσκινάδες, γραμματιζούμενους, πολύτεκνους οικογενειάρχες) και μίλησαν για τη ζωή και τα προβλήματά τους, τις διατροφικές και άλλες συνήθειές τους (όπως λ.χ. για το ντύσιμο, την καθαριότητα, κλπ.).²⁸ Κατά κάποιον τρόπο, η παράδοση αυτή συνεχίζεται και με την ποίηση του Σαχλίκη με την αξιοσημείωτη όμως διαφορά ότι ο κρητικός ποιητής στρέφει το βλέμμα του και σε άλλες, λιγότερο «καθωσπρέπει», κατηγορίες ανθρώπων: είναι γνωστό ότι πολλά ποιήματά του έχουν ως κεντρικές ηρωίδες τις «πολιτικές», δηλαδή τις πόρνες, του Χάνδακα, αλλά στο σύνολο του έργου του, πέρα από τις πόρνες, τις ρουφιάνες, τις μαυλίστρες, εμφανίζονται ζαράκηδες,

²⁴ Το φαινόμενο απαντά στις κρητικές κωμωδίες με τη χρήση της λατινικής από τους δασκάλους, που οδηγεί συχνά σε κωμικές παρανοήσεις (μια ανάλυσή του, που ορθά το συσχετίζει με τις ιταλικές θεωρίες του 16ου αιώνα και ιδιαίτερα με τις θεωρίες περί πρέποντος (*decorum*), στο Markomichelaki-Mintzas 1991, ιδίως 66-95). Απαντά όμως και σε έργα με ιστορική στόχευση, όπως η *Πάλη* του Ιωακείμ Κύπριου (βλ. Kaplanis 2003), όπου οι αλλόγλωσσοι ήρωες εμφανίζονται συχνά να μιλάνε ο καθένας τη γλώσσα του (οι Τούρκοι τούρκικα, οι Ιταλοί ιταλικά, κοκ.), προφανώς σε μια προσπάθεια ενίσχυσης της αληθοφάνειας των λεγομένων και των πραγματευόμενων ιστορικών γεγονότων.

²⁵ Μια πολύ καλή αρχή έχει ήδη γίνει με τη μελέτη του Luciani (1999) που εστιάζει μεν στο ποίημα του Σαχλίκη, αλλά παρέχει πολλή και χρήσιμη σχετική βιβλιογραφία.

²⁶ Τη σχέση με την ιταλική *frottola* και ειδικά με το έργο του Francesco di Vannozzo την έχει υποδείξει ο van Gemert (1980, 73-74), αλλά παραμένει ένα *desideratum* της έρευνας η διεξοδική ανάλυσή της. Ωστόσο, οι ανάλογοι πειραματισμοί που εμφανίζονται την ίδια περίοδο στην αναγεννησιακή Ιταλία και δη στη Βενετία δεν μπορούν παρά να σχετίζονται με τους πειραματισμούς του Σαχλίκη στη βενετοκρατούμενη, άλλωστε, Κρήτη.

²⁷ Ο Μ. Γλυκάς έγραψε δύο ποιήματα μέσα στη φυλακή, ένα δημοθέστερο στα 1159 και ένα λογιότερο στα 1164. Για το δημόδες που είναι αυτό που μας ενδιαφέρει περισσότερο βλ. Τσολάκης 1959.

²⁸ Η καθιερωμένη έκδοση των *Πτωχοπροδρομικών* είναι αυτή του Eideneier (1991). Για μια ανάλυση των επαγγελμάτων που εμφανίζονται στα ποιήματα, αλλά και του φαγητού βλ. Alexiou 1986, ιδίως 8-20.

τοκογλύφοι, χωριάτες μαχαιροβγάλτες, αστοί δικηγόροι, ξένοι μισθοφόροι, κ.ά. με ρεαλιστικές λεπτομέρειες για τη ζωή και την καθημερινότητά τους, συχνά σε μεταξύ τους αντιπαραβολή και ακόμη συχνότερα με καυστική σατιρική διάθεση. Ο κόσμος της ποίησης του Σαχλίκη είναι ένας πολύχρωμος, πολύβουος κόσμος και, παρόλο που τα ποιήματά του αποτελούν πλούσια πηγή για τη μελέτη της διαμόρφωσης τόσο των ταξικών και των έμφυλων ταυτοτήτων όσο και για την έννοια του κοινωνικού περιθωρίου, δεν έχουν ακόμη αξιοποιηθεί όσο θα έπρεπε προς αυτή την κατεύθυνση. Ανάλογη είναι και η συμβολή του στην επέκταση της πρώιμης νεοελληνικής παράδοσης και από ειδολογική άποψη: ο Σαχλίκης ανάμεσα στα διάφορα σκαμπρόζικα σατιρικά στιχουργήματα για τις «πολιτικές», μας προσφέρει και ένα ψευδοηρωικό τραγούδι, το *Καταλόγιν της Πόθας Τζουστουνιάς ή Ποθοτσουτσουνιάς ή Ψωλοπόθας*,²⁹ μια παρωδία γκιόστρας, την *Γκιόστρα των πολιτικών*,³⁰ γράφει ποιήματα της φυλακής, καθώς και ποιήματα για τη φιλία και τους φίλους (που είναι τα πιο ηθικοδιδασκτικά και λόγια από τα ποιήματά του),³¹ ενώ η σημαντικότερη ειδολογική συμβολή του είναι η συγγραφή της πρώτης γνωστής ποιητικής αυτοβιογραφίας στα νέα ελληνικά, της *Αφήγησης παράξενου του ταπεινού Σαχλίκη*.³²

Οι πολλές και εντυπωσιακές καινοτομίες της ποίησής του γίνονται περισσότερο αναμενόμενες, αν αναλογιστούμε βέβαια πού και πότε γράφει ο Σαχλίκης: η Κρήτη είναι ήδη 150 και πλέον χρόνια τμήμα της βενετικής επικράτειας και σχεδόν όλες οι καινοτομίες της ποίησής του έχουν το ανάλογό τους στην ιταλική λογοτεχνία του 14ου αιώνα, πράγμα ασφαλώς όχι τυχαίο.³³ Αυτό όμως δεν αναιρεί τη σημασία τους: το έργο του Σαχλίκη είναι τόσο

²⁹ Τον όρο «ψευδοηρωικό τραγούδι» χρησιμοποιεί ο van Gemert (1997, 62). Τη σχέση με το *Διγενή Ε* έχει υποδείξει ο Morgan (1960, 47), ο οποίος έχει κάνει και άλλες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις και παραλληλισμούς με διάφορα κείμενα, που θα πρέπει να διερευνηθούν καλύτερα (βλ. Morgan 1960, 221-252).

³⁰ Ο Παναγιωτάκης (1987, 32-37) υποδεικνύει την ειδολογική καινοτομία του κειμένου συσχετίζοντάς το με τα δυτικά *tournoiments des dames*, ακολουθώντας τις παρατηρήσεις του Morgan (βλ. προηγούμενη σημ.).

³¹ Για άλλα ποιήματα της φυλακής βλ. παραπάνω σημ. 27. Για το θέμα της φιλίας και πιθανά ιταλικά πρότυπά του βλ. Panagiotakes 1995, 301 και σημ. 105· το θέμα πάντως συνολικά στην πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνία δεν έχει διερευνηθεί, όσο ξέρω.

³² Δυστυχώς, δεν υπάρχει εδώ η δυνατότητα να συζητηθεί διεξοδικά το ειδολογικό ζήτημα της αυτοβιογραφίας. Σημειώνω απλώς ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται για πρώιμο πειραματισμό που ίσως βασίζεται σε δυτικά πρότυπα (βλ. Panagiotakes 1995, 300). Μια ποιητική αυτοβιογραφία πάντως είναι έμμετρη και μπορεί να αναμιγνύει μυθοπλαστικά με ιστορικά στοιχεία, όπως δείχνει η εξέλιξη του είδους στην Ευρώπη (βλ. πρόχειρα Folkenflik 1993α, 13-14). Με αυτή την έννοια δεν πρέπει να μας ξενίζει η μίξη τέτοιων στοιχείων στην *Αφήγηση*: ο Hinterberger (1998, 192) έχει δίκιο όταν ζητάει να μην εκλαμβάνουμε ως «ιστορικά γεγονότα» όλα τα λεγόμενα του αφηγηματικού εγώ, αλλά πρέπει επίσης να θυμόμαστε ότι η αυτοβιογραφία είναι εξ ορισμού το είδος στο οποίο οι διακριτές αλλού λειτουργίες του αφηγητή, πρωταγωνιστή και συγγραφέα συγχέονται. Ίσως το να μιλάμε για αυτοβιογραφισμό και όχι για αυτοβιογραφία, όπως προτείνει ο Luciani (1998, 181), να αποτελεί μια θεμιτή συμβιβαστική λύση (αφού μάλιστα συσχετίζει το κείμενο και με άλλα είδη· βλ. Luciani 2004, 102-105). Ωστόσο, η αλλαγή τίτλου που προτείνουν οι δύο μελετητές (βλ. παραπάνω σημ. 20) είναι μεν συνεπής με βάση τις αλλαγές που έχουν γίνει και στα υπόλοιπα ποιήματα (για τις οποίες βλ. πρόχειρα Hinterberger 1998, 187), αλλά πριν εξαιρεθεί ο τίτλος τον οποίο παραδίδει το μοναδικό χειρόγραφο που σώζει το έργο και που είναι *Αφήγησης παράξενος*, θα πρέπει να αναρωτηθούμε αν υπάρχει ενδεχόμενο ο τίτλος αυτός να μπορεί ή ακόμη και να πρέπει να διατηρηθεί (είτε αναφέρεται σε μέρος είτε σε όλους τους στίχους του Σαχλίκη που αντιγράφονται εκεί): με δεδομένο ότι η «αφήγησης» είναι ειδολογικός όρος που χρησιμοποιείται κυρίως για τις «ερωτικές αφηγήσεις» (τα μυθιστορήματα) της εποχής, όπως έχει δείξει ο Αγαπητός (2004, 66-68· βλ. Αγαπητός 2004, 53-54), μήπως θα μπορούσε η προσθήκη του επιθέτου «παράξενος» να δηλώνει την αυτοβιογραφία ή έστω την «αυτοβιογραφική σάτιρα» (όπως προτείνει ο Hinterberger 1998, 185) σε αντιπαραβολή προς την «ερωτική αφήγηση»;

³³ Στην Ιταλία του 14ου αι., πλάι στην ανανεωμένη σχέση με την κλασική αρχαιότητα, το *dolce stil nuovo* και την *poesia aulica*, ανθεί και η «παιχνιδιάρικη ποίηση», η *poesia giocosa* (βλ. πρόχειρα Botterill 2001, 115-117), στην παράδοση της οποίας θα πρέπει να ενταχθεί και ο Σαχλίκης (βλ. Panagiotakes 1995, 300 και Luciani 2004, 102-105). Η ουμανιστική ενασχόληση με την αρχαιότητα είναι βέβαια ένα σημαντικό στοιχείο της Αναγέννησης του 14ου αι., δεν είναι όμως το μόνο: όπως έχει επισημάνει ο Burke (2006, 143), η «παιχνιδιάρικη πλευρά» της

συντριπτικά αναγεννησιακό και σε γλωσσικό-μορφολογικό και σε θεματικό-ειδολογικό επίπεδο, που οποιαδήποτε απόπειρα ένταξής του στη «βυζαντινή» ή τη «μεσαιωνική» παράδοση θα υπονόμεινε αδικαιολόγητα τις καινοτομίες του και θα αποδεικνυόταν παραπλανητική. Αυτό από μόνο του ίσως είναι αρκετό για να αναδείξει το Σαχλίκη ως τον πρώτο επώνυμο συγγραφέα της νεοελληνικής λογοτεχνίας: αν δεχόμαστε ότι η Αναγέννηση είναι η πρώτη περίοδος των νεότερων ευρωπαϊκών λογοτεχνιών, τότε αναγκαστικά, στη νεοελληνική περίπτωση, εγκαινιάζεται με την ποίηση του Σαχλίκη.

Υπάρχουν όμως στοιχεία στο έργο του που να μπορούν να καταδείξουν την ύπαρξη και το περιεχόμενο της εθνοτικής ταυτότητάς του; Θα περιοριστώ σε λίγα χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Στον αξιακό κόσμο της ποίησης του Σαχλίκη εμφανίζονται με θετικό πρόσημο τόσο οι αρχαίοι Έλληνες όσο και βιβλικοί συγγραφείς που εντάχθηκαν αργότερα στη χριστιανική παράδοση. Πιο συγκεκριμένα, στο ανομοιοκατάληκτο (και σχετικά λόγιο) ποίημα *Περί φίλων*,³⁴ ο Σαχλίκης αναφέρεται στην «τιμή των Ελλήνων», «τον μέγαν Αχιλλέαν» (στ. 35), και στη φιλία του με τον Πάτροκλο, οι οποίοι παρουσιάζονται εξιδανικευμένοι σε ένα εξίσου εξιδανικευμένο παρελθόν («εις τους καιρούς τους πρωτινούς, ωσάν θωρώ γραμμένα, / ο φίλος διά τον φίλον του θάνατον δεν εψήφα», στ. 18-19), το οποίο αντιδιαστέλλεται προς το λιγότερο ιδανικό παρόν («αμή θωρώ ότι ελλάξασιν τα πράγματα του κόσμου, / [...] εις το κακόν εδώκασιν οι φίλοι κι οι συντρόφοι», στ. 47 και 49). Στο ίδιο ποίημα αναφέρεται και η θανάτωση του Πάτροκλου από τον Έκτορα («Αμή όταν τον εσκότωσεν τον Πάτροκλον ο Έκτωρ», στ. 39), ενώ μερικούς στίχους παρακάτω εμφανίζεται και «ο Σολομών ο θαυμαστός εκείνος ο προφήτης» (στ. 92).³⁵ Σε όλες τις περιπτώσεις όμως είναι συζητήσιμο το κατά πόσον οι συγκεκριμένες αναφορές (στους αρχαίους Έλληνες και το βιβλικό προφήτη) εντάσσονται με γενεαλογικό τρόπο στο ιδανικό παρελθόν μιας συγκεκριμένης εθνοτικής ομάδας (των Ελλήνων ή καλύτερα Ρωμιών της εποχής του Σαχλίκη) ή στο συλλογικό παρελθόν της (μυωπικά ίσως θεωρούμενης ευρωπαϊκής) ανθρωπότητας: για την εποχή πάντως μου φαίνονται και τα δύο εξίσου πιθανά.

Ονομαστική αναφορά σε Ρωμιούς ο Σαχλίκης δεν κάνει, αναφέρεται όμως στη Ρωμανία σε ένα πολυσυζητημένο χωρίο από τις *Συμβουλές στον Φραντζισκή*:³⁶ περιγράφοντας τα καμώματα των πολιτικών, προκειμένου να αποσπάσουν περισσότερα χρήματα από τους εραστές τους, ο Σαχλίκης παρουσιάζει μια πολιτική που κάθεται περίλυπη και σιωπηλή και αρνείται να μιλήσει στον εραστή της. Όταν εκείνος επίμονα τη ρωτάει τι έχει, απαντά η μάνα της με θλίψη περισσή, σαν να αναγγέλει «μανδάτον θλιβερόν από την Ρωμανίαν»,³⁷ ότι τα «ψούνια» που έφερε ο εραστής στην κόρη της δεν ήταν αρκετά πλούσια και για αυτό το κορίτσι έπεσε σε κατάθλιψη. Πέρα από την ειρωνική χρήση της έκφρασης εδώ, όπου κάτι τόσο σοβαρό όπως τα θλιβερά μαντάτα από τη Ρωμανία παρομοιάζονται με κάτι τόσο πεζό όπως η απαίτηση της

αναγεννησιακής τέχνης, παρόλο που δε μελετάται συχνά, «αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές αλλαγές της περιόδου». Παρ' όλα αυτά κάποιες αναφορές στην κλασική αρχαιότητα, όπως θα δούμε παρακάτω, υπάρχουν και στο έργο του Σαχλίκη.

³⁴ Ακολουθώ την έκδοση Wagner (1874, 79-85).

³⁵ Ο Panagiotakes (1995, 301 και σημ. 105-106) υποδεικνύει πιθανά ιταλικά πρότυπα και για τις δύο αναφορές: παρόλο που δε νομίζω ότι μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να είχε διδαχτεί ο Σαχλίκης το ιλιαδικό κείμενο στη σχολική του εκπαίδευση, η θετική αναφορά στην ιλιαδική ιστορία και τους αρχαίους Έλληνες, είτε έχει ιταλικά πρότυπα είτε όχι, φέρνει το Σαχλίκη πιο κοντά στον κλασικισμό της Αναγέννησης, παρόλο που οι αισθητικές του επιλογές στην υπόλοιπη (και μεταγενέστερη;) ποίησή του είναι διαφορετικές (βλ. παραπάνω σημ. 33).

³⁶ Το χωρίο αυτό χρησιμοποιήθηκε για να στηριχτεί οψιμότερη χρονολόγηση του έργου του· για την αναίρεση αυτής της θέσης βλ. Μανούσικας 1990, 122-123, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³⁷ Wagner 1874, 75 και Legrand 1871, 41 (το χωρίο μόνο στον P).

μάνας της πολιτικής για καλύτερα δώρα, η έκφραση πιθανότατα να υποδηλώνει και μια ιδιαίτερη σχέση με τη Ρωμανία, τη Βυζαντινή δηλαδή ή ευκρινέστερα Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, όμως και πάλι η ένδειξη είναι ισχνή και δεν μπορεί να οδηγήσει με ασφάλεια σε συμπεράσματα.

Δυστυχώς, από το έργο του Σαχλίκη απουσιάζουν οι αυτοπροσδιορισμοί: δε μας λέει δηλαδή πουθενά ξεκάθαρα αν ο ίδιος αισθανόταν περισσότερο Κρητικός ή Ρωμιός ή Έλληνας ή κάτι άλλο. Υπάρχουν όμως σαφείς ενδείξεις της ύπαρξης εθνοτικών ταυτοτήτων που ο Σαχλίκης, όπως είναι αναμενόμενο, τις αντιλαμβάνονταν μέσα από τη διαφορά. Δε θα σταθώ στην αναφορά του στους «άνομους Εβραίους»,³⁸ παρόλο που είναι λιγότερο στερεοτυπική από ό,τι ίσως αρχικά φαίνεται, αφού, όπως πιστοποιούν τα έγγραφα, πολλοί πιστωτές του Σαχλίκη ήταν όντως Εβραίοι.³⁹ Ούτε θα επιμείνω στην αναφορά του στους «Τούρκους» και τις τουρκικές φυλακές,⁴⁰ παρόλο που το θέμα εξακολούθησε να συγκινεί το συλλογικό φαντασιακό της Δύσης μέχρι τον προχωρημένο 20ό αιώνα, όπως ξεκάθαρα δείχνει το *Εξπρές του μεσονυχτίου* του Alan Parker (1978). Θα σταθώ όμως σε ένα συγκεκριμένο επεισόδιο από το *Περί φυλακής και δεσμοφυλάκων*, όπου ο Σαχλίκης μας περιγράφει πώς υποχρεώνεται καθημερινά να βρίσκεται ομοτράπεζος με το φύλακά του και τους «λουμπάρδους και τουδέσκους» φίλους του, αναδεικνύοντας διάφορα στοιχεία της ταξικής και εθνοτικής του ταυτότητας. Το σχετικό απόσπασμα είναι το ακόλουθο:⁴¹

Ωσάν ανοίξει το πουρνό της φυλακής η πόρτα, ανάκειταιί μου να του πω χίλια «καλώς εφάνης» και ελέγαν το τα χεϊλή μου, αμ' η καρδιά μου μέσα... όλοι σας το κατέχετε το τι καλόν τον θέλω! <i>Εις γιόμα και εις δείπνον μου αντάμα τρώμεν πάντα, εμπρός μου πάντα νίβεται, πρωτύτερα καθίζει</i>	145
<i>και πάντα προτιμούμαι τον εις τα καλά μπουκούνια. Και τότε και αν ήρχετον ο σκύλος μοναχός του; Αμ' ήρχετον και έφερνε τους άγροικους ταμπάκους, σκουτέρους και παιδόπουλα, Λουμπάρδους και Τουδέσκους. Και τότε επροσκάλειεν τους: «Μάτζια ε μπέβρε ινμπρεγάδα».</i>	150
<i>Κι εκείνοι εις μίαν ήρχιζαν να τρώγουν και να πίνουν, να τραγωδούν λατινικά και να με μπισκαντάρουν. Και τότε λέγουσι κι εμέ: «Βένι μπέβρε ουν τράτον».</i>	155

³⁸ Βλ. *Αφήγησις παράξενος*, 91-92: «Και λέγει η τύχη μου η κακή: 'Εδά έβγαλες τα χρέη, / έλειψαν από πάνω σου οι άνομοι Εβραίοι'» (Papadimitriou 1896, 18). Αναφορά στους Εβραίους γίνεται και στις *Συμβουλές στον Φραντζισκή*, 305: «όλους ομάδιν έβαλεν εις των Εβραίων τους τάφους» (Vitti 1960, 187).

³⁹ Βλ. van Gemert 1980, 42.

⁴⁰ Βλ. *Βουλή των πολιτικών*, 48-51: «Οπού λυπάται πολιτικήν, ο Θεός να τον κουράσει, / εις την Τουρκίαν να 'ξοριστεί, στους Τούρκους να περάσει / όχι να πα πραγματευτής, πράγματα ν' αγοράσει, / αμέ στες μαύρες φυλακές απέσω να γεράσει» (Wagner 1874, 94· πβ. με μικρές διαφορές Papadimitriou 1896, 41). Το θέμα απαντά και σε άλλα κείμενα: βλ. λ.χ. *Ριμάδα κόρης και νιου*, 163-164 (κατά τον Α): «Αν βουληθείς να μ' αρνηθείς και να μ' αλησμονήσεις, / εις την Τουρκίαν στα σίδερα πολλά ν' αγανακτήσεις» (Caracausi 2003, 114).

⁴¹ Ελλείπει κριτικής έκδοσης, ακολουθώ σε γενικές γραμμές το κείμενο των Μ/Ρ από την έκδοση Luciani 1999, 83-85, υιοθετώντας περισσότερες γραφές του Ρ (του «καλύτερου χειρογράφου», όπως έχει υποδείξει ο Παναγιωτάκης 1987, 22), αλλά κάποτε αναγκαστικά και γραφές του Ν (λ.χ. στ. 167-8), ενώ διατήρησα και το στ. 164, όπως είναι στο Wagner 1874, 91. Οι υπόλοιπες αλλαγές (λ.χ. «ανάκειταιί μου» 146, με βάση το «ανάκειτάς μου» του Μ, «προτιμούμαι τον» 151, «ήρχετον» και «άγροικους» 153, κοκ.) είναι προτάσεις που δε στηρίζονται όλες στη χειρόγραφη παράδοση, αλλά δεν υπάρχει χώρος εδώ για να αιτιολογηθούν. Ασφαλώς, δεν επιχειρώ κριτική έκδοση και αναμένω ότι τα προβλήματα θα λύσει η μελλοντική κριτική έκδοση των Γ. Μαυρομάτη και Α. van Gemert.

*Κι εγώ θωρώ τους μοναχά κι ωσάν βουβός ιστέκω,
μόνος μου διαλογίζομαι, βάλλει ο νους μου απέσω:* 160
*«Ιδέ το πού σ' επέσωσεν η μοίρα σου, Σαχλίκη,
εις ποίαν λότζαν κάθουσαι κι εις ποίαν κούρτην είσαι
και ποιοι άρχοντες ευγενικοί κάθονται μετά σένα
και βλέπεις τους στο πλάγι σου και χείρεσαι μετά τους...».*
Κι εμέν' ο νους μου μεριμνά εις είντα τρόπον είμαι, 165
κι εκείνοι τρων και πίνουσιν, μεθυούν και τραγωδούσιν.
Κι απήτις φαν και παίζουσιν οι αυθέντες μου εκείνοι,
τότες με αποχαιρετούν και παίρνουν και διαβαίνουν.
Και τότε, απήν μισέψουσιν κι υπάν εις τους ανέμους,
σιμώνει ο φυλακάτορας τάχατες προς εμένα 170
και λέγει: «Εγώ τους έφερα, να σε παρηγορήσουν»
πιστεύοντα να μ' έκαμε πολλά μεγάλην χάριν...

Πριν προχωρήσω στην ανάλυση, χρειάζεται να αναφερθώ εισαγωγικά στην έννοια του *συμποσιασμού*, όπως έχει αποδοθεί στα ελληνικά το αγγλικό *commensality* ήδη από τη δεκαετία του 1990.⁴² Τη σημασία που αποδίδεται από τις διάφορες εθνοτικές ομάδες στο φαγητό και κυρίως στο να τρώνε τα μέλη της ομάδας μαζί ανέδειξε πριν από 21 χρόνια ο ανθρωπολόγος Manning Nash, όταν συμπεριέλαβε την έννοια του *συμποσιασμού* (*commensality*) στα τρία βασικά στοιχεία συγκρότησης της εθνοτικής ταυτότητας – τα άλλα δύο είναι η γενεαλογία ή δεσμοί αίματος (*kinship*) και η κοινή θρησκεία/λατρεία (*common cult*).⁴³ Έκτοτε, πολλές μελέτες έχουν δείξει ότι το φαγητό και η τελετουργία του *συμποσιασμού*, είτε πρόκειται για καθημερινές, ιδιωτικές συνενυρέσεις (όπως τα γεύματα μιας οικογένειας) είτε πρόκειται για πιο εξαιρετικές, δημόσιες, κάποτε και υποχρεωτικές, συνενυρέσεις (όπως τα επίσημα γεύματα, τα γεύματα εργασίας, τα ετήσια οικογενειακά γεύματα, τα γεύματα σε εστιατόρια ή τα καθημερινά γεύματα σε σχολεία και φυλακές) αποτελούν σημαντικούς μηχανισμούς οριοθέτησης και μοναδικά συστήματα ανάδειξης και διατήρησης διαφορών και ταυτοτήτων, όχι μόνο εθνοτικών, αλλά και ταξικών, έμφυλων, ακόμη και εθνικών.⁴⁴ Στο επεισόδιο που περιγράφει ο Σαχλίκης πρώτες και καλύτερες αναδεικνύονται οι ταξικές διαφορές: ο φεουδάρχης, ευγενής Σαχλίκης δυσφορεί που είναι υποχρεωμένος να βρίσκεται καθημερινά ομοτράπεζος σε όλα τα γεύματα («εις γιόμα και εις δείπνον», στ. 149) με τον κοινωνικά κατώτερο δεσμοφύλακά του, αλλά ακόμη πιο πολύ φαίνεται να τον ενοχλεί η παραβίαση της ταξικής ιεραρχίας στην τελετουργία του φαγητού, αφού επιπλέον ο δεσμοφύλακας πρώτος «νίβεται» (στ. 150 - και εδώ η δυσφορία μπορεί να έχει πολύ ρεαλιστική αφορμή, αν ο Σαχλίκης ήταν υποχρεωμένος να πλυθεί δεύτερος στην ίδια λεκάνη με νερό), πρώτος κάθεται στο τραπέζι και πρώτος διαλέγει τα καλύτερα φαγητά (στ. 151). Επιπλέον, στον υποχρεωτικό αυτό *συμποσιασμό*, ο δεσμοφύλακας φέρνει μαζί του και τους «άγροικους ταμπάκους» και «σκουτέρους» φίλους του,⁴⁵ που εκτός του

⁴² Βλ. Παπαταξιάρχης 1992· ίσως ο όρος θα ήταν πιο ευκρινής, αν είχε αποδοθεί ως *ομοτραπέζια* <ομοτράπεζος.

⁴³ Βλ. Nash 1989, 10-11.

⁴⁴ Πβ. τις παρατηρήσεις του Pilcher 2006, 2 (είναι αδύνατον να παρατεθεί εδώ η σχετική βιβλιογραφία των 2 τελευταίων δεκαετιών, όμως όλα τα κεφάλαια του Pilcher 2006 παρέχουν βασική βιβλιογραφία που σχετίζεται κυρίως με τις εθνικές/εθνοτικές και ταξικές ταυτότητες· για τις έμφυλες βλ. χαρακτηριστικά Παπαταξιάρχης 1992 και Burton 1998).

⁴⁵ Η ακριβής σημασία των λέξεων «ταμπάκου», «σκουτέρου» και «παιδόπουλα» είναι δύσκολο να προσδιοριστεί: ο Luciani (1999, 89) προτείνει να θεωρήσουμε ότι οι όροι «σκουτέρου» και «παιδόπουλα» είναι περίπου συνώνυμοι και δηλώνουν τους υπασπιστές («σκουτέρου») και το βοηθητικό προσωπικό («παιδόπουλα»· για τη σημασία βλ. και λ. *παιδόπουλο*(ν) στο Κριαράς 1969-2008/14) που ακολούθησε τους λουμπάρδους και τουδέσκους μισθοφόρους στη

ότι είναι κοινωνικά και ταξικά κατώτεροι από το Σαχλίκη είναι και ξένοι, «Λουμπάρδοι και Τουδέσκοι» (στ. 153-4).⁴⁶ Για να τονίσει την εθνοτική του διαφορά, ο Σαχλίκης βάζει τους ξένους αυτούς να μιλάνε στη γλώσσα τους: στο στ. 155 ο δεσμοφύλακας τους προσκαλεί λέγοντας «Μάτζια ε μπέβρε ιμπρεγάδα» (δηλ. σε ελεύθερη απόδοση «ελάτε να φάμε και να πιούμε όλοι μαζί»), στο στ. 157 μας διευκρινίζει ότι «τραγωδούν λατινικά», δηλαδή ιταλικά, και τον «μπισκαντάρουν», δηλαδή τον περιγελούν.⁴⁷ Και τέλος, όταν στον στ. 158 τον προσκαλούν

μετάβασή τους στην Κρήτη (αποδίδει τις λέξεις ως *raggi* και *servitori* αντίστοιχα), ενώ για τους «ταμπάκους» προτείνει ετυμολόγηση από το αραβικό *thabbâkh* με αρχική σημασία «μάγειρας σε γαλέρα» και κατόπιν με τη γενική σημασία «αγροίκος». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι όλοι οι όροι στο κείμενο του Σαχλίκη χρησιμοποιούνται μειωτικά. Ωστόσο, δεν υπάρχει καμία μαρτυρία ότι η λέξη ταμπάκος/ης (< τουρκ. *tabak* = βυρσοδένης) είχε ποτέ άλλη σημασία στα ελληνικά εκτός από την αρχική (δεν υπάρχει δηλαδή μαρτυρημένη σημασιολογική μετάπτωση όπως λ.χ. στη λ. «χωριάτης» που δε σημαίνει αναγκαστικά τον κάτοικο του χωριού, αλλά μπορεί να σημαίνει και μεταφορικά τον άξεστο). Συνεπώς, όπως είχε προτείνει και ο Λ. Πολίτης (βλ. Luciani 1999, 89, σημ. 25), η λ. και εδώ πρέπει να σημαίνει βυρσοδένης. Ο «σκουτέρης/ος» παρουσιάζει μεγαλύτερες δυσκολίες: η λ. απαντά στα νέα ελληνικά με τη σημασία τσομπάνης (βλ. Δημητράκος 1953-1964/13, όπου και παράθεμα από τον «Τσέλιγκα» του Κρυστάλλη: «Ηθελα να 'μουν τσέλιγκας, να 'μουν κι ένας σκουτέρης, / να πάω να ζήσω στο μαντρί, στην ερημιά, στα δάση, / να 'χω κοπάδι πρόβατα, να 'χω κοπάδι γίδια»). Η λ. προέρχεται από το λατ. *scutarius*, που απαντά ως *σκουτάριος* σε παπύρους ήδη τον 4ο αι. μ.Χ (βλ. Liddell κ.ά. 1985, στο λ.) και στα βυζαντινά χρόνια ως αξίωμα με τη μορφή *σκουτέριος* (βλ. Kazhdan κ.ά. 1991/3, λ. *skouterios*). Ο σύγχρονος του Σαχλίκη Ψευδο-Κοδινός (c. 1350-1360) στο *De Officiis* III αναφέρει: «Ο σκουτέριος βαστάζει το διβέλλιον και του βασιλέως σκουτάριον, ου μόνον εις τας προκύψεις, αλλά καν όπου ο βασιλεύς έξω απέρχηται» (Verreaux 1976, 183). Το *διβέλλιον* είναι μάλλον το βασιλικό σκήπτρο (βλ. Kazhdan κ.ά. 1991/3, λ. *skouterios*· βλ. όμως και Verreaux 1976, 183, σημ. 2)· ο Du Cange (1688/1, λ. *διβέλλιον*) παραθέτει ένα ακόμη ενδιαφέρον χωρίο από τον Κοδινό (*De Officiis* XV βάσει της έκδ. Goar του 1648· νεότ. έκδ. *De Officiis* V): «Ἐθος δε εστί κατά τας γαινομένας εν τοις μοναστηρίοις εορτάς, καθώς είρηται, τον του βασιλέως τζάγκαν φέροντα το διβέλλιον, πλην σκουταρίου, επί των ώμων πλάγιον [...]· ο δε λόγος περί του πώς ο τζάγκας φέρει το διβέλλιον και ουκ άλλος, αγνοείται» (Verreaux 1976, 246-247). Αν ο σκουτέρης δεν είναι απλώς «υπασπιστής» του τσέλιγκα, η μαρτυρία αυτή ίσως να εξηγεί πώς η λέξη, που αρχικά δήλωνε τον υπασπιστή του βασιλιά που κρατούσε το σκήπτρο και την ασπίδα του («διβέλλιον» και «σκουτάριον»), κατέληξε τελικά να δηλώνει τον τσομπάνη: πιθανότατα ο τρόπος με τον οποίο κρατούσε στους ώμους του το σκήπτρο παρέπεμπε στον τρόπο με τον οποίο οι τσομπάνηδες κρατάνε στους ώμους τους τη γκλίτσα. Υπάρχει όμως και μια αξιοσημείωτη λεπτομέρεια που δεν πρέπει να παραβλεφθεί: στις δημόσιες αυτές εμφανίσεις του αυτοκράτορα στις μοναστηριακές γιορτές, σύμφωνα με τον Κοδινό, δεν ήταν ο σκουτέρης που κρατούσε το σκήπτρο του, όπως σε όλες τις υπόλοιπες περιστάσεις, αλλά ο «τζάγκας». Ποιος ήταν αυτός μας το εξηγεί στο *De Officiis* V: «έστι και έτερον είδος υποδημάτων, ά καλούνται τζαγκία, [...] άτινα και φορεί ο βασιλεύς εις τε τους περιπάτους και τας προκύψεις· και ο ταύτα ποιών ου τζαγκάριος, ως οι έτεροι, αλλά τζαγκάς ονομάζεται» (Verreaux 1976, 171-2· στην έκδ. Bekker (1839, 31) συμπληρώνεται στο υπόμνημα: «ως] ήως σκυτεύς ως Ρ»). Ήταν δηλαδή ο βασιλικός τσαγκάρης ή αρχαιοπρεπέστερα «σκυτεύς». Είναι αδύνατον να προσδιοριστεί στο κείμενο του Σαχλίκη με ακρίβεια αν οι «σκουτέροι» δηλώνουν τους τσομπάνηδες, όπως στα νέα ελληνικά, ή κάποιους υπασπιστές/υπηρέτες ή αν υπάρχει κάποιου είδους σύγχυση με τους τσαγκάρηδες (σκουτέρης = σκυτεύς· πρβλ. και σημ. *σκουτί*<μσν. *σκουτίον*<αρχ. *σκῦτος* = «αργασμένο τομάρι» στο *Λεξικό Κοινής Νεοελληνικής* του Ιδρύματος Τριανταφυλλίδη). Η τελευταία περίπτωση πάντως, αν μπορούσε να επιβεβαιωθεί, θα σήμαινε ότι «ταμπάκου», «σκουτέροι» και «παιδόπουλα» είναι βυρσοδέψες, τσαγκάρηδες και παιδιά/νεαροί που χρησιμοποιούνταν ως βοηθοί τους, όλοι δηλαδή επαγγελματίες που απασχολούνταν στην επεξεργασία και κατεργασία του δέρματος και που αντιπροσωπεύουν στο κείμενο μια ομάδα διαφορετική από τους Λουμπάρδους και Τουδέσκους (ας σημειωθεί επίσης ότι υπάρχει σύγχυση ανάμεσα σε βυρσοδέψες και τσαγκάρηδες για τους ιστορικούς, βάσει της ερμηνείας του όρου *cerdo* των εγγράφων· βλ. McKee 2000, 93-95 και σημ. 161). Ίσως όμως το πιο πιθανό, με βάση και τη δομή του διστίχου, είναι να έχουμε τρεις κατηγορίες ανεπιθυμητών, που δεν τους συνδέει αναγκαστικά κάτι άλλο πέρα από τη δυσφορία που προκαλούν στο Σαχλίκη ως συνδαιτυμόνες: α) βυρσοδέψες, β) υπηρέτες και γ) ξένοι.

⁴⁶ Αποδέχομαι ότι οι όροι πρέπει να δηλώνουν Ιταλούς από τη Λομβαρδία (van Gemert 1980, 47-48) και Γερμανούς «με την πλατιά έννοια [περιλαμβάνοντας] Βοημούς, Φλαμανδούς και μπορεί και Ελβετούς» (van Gemert 1980, 100), που ήρθαν ως μισθοφόροι στην Κρήτη για να καταπνίξουν την αποστασία του Αγίου Τίτου (1363-4).

⁴⁷ Για το «μπισκαντάρω» αποδέχομαι την ερμηνεία του Luciani (1999, 91), κυρίως λόγω της σύνταξης («με μπισκαντάρουν»), χωρίς να αποκλείω εντελώς την πρόταση που έκανε ο Παναγιωτάκης (1990, 36).

κι αυτόν, πάλι στη γλώσσα τους, «Βένι μπέβρε ουν τράτον» (δηλ. «έλα να πιεις λιγάκι»), ο Σαχλίκης επιλέγει να τονίσει ακόμη περισσότερο τη διαφορά του με τη στάση του: κάθεται μόνος του, χωρίς να πίνει ή να τρώει και τους βλέπει μόνο, αναλογιζόμενος την κατάντια του (στ. 159-164). Στην πραγματικότητα, όπως γίνεται φανερό και από τους υπόλοιπους στίχους του επεισοδίου, ο Σαχλίκης αρνείται να συμμετάσχει σε αυτόν τον υποχρεωτικό συμποσιασμό, υπογραμμίζοντας με την άρνησή του αυτή την ταξική, κοινωνική και εθνοτική διαφορά του από τους συνδαιτυμόνες του. Κι αν στην περίπτωση των Εβραίων και των Τούρκων θα μπορούσε κανείς, έστω και χωρίς πολύ σοβαρά επιχειρήματα, να ισχυριστεί ότι η διαφορά που προβάλλεται δεν είναι εθνοτική αλλά κυρίως θρησκευτική (με έμφαση στον ιουδαϊσμό και το μουσουλμανισμό αντίστοιχα), στην περίπτωση των «Λουμπάρδων και Τουδέσκων» είναι ξεκάθαρο ότι ο Σαχλίκης αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και ως εθνοτικά διαφορετικό από αυτούς τους ξένους.

Δυστυχώς, η μελέτη της έννοιας του συμποσιασμού και της σχέσης της με τις εθνοτικές ταυτότητες παραμένει όσο ξέρω εντελώς αδιερεύνητη στην πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνία. Άδικα, όπως αποδεικνύει η περίπτωση του Σαχλίκη, η οποία, όσο μπόρεσα να διαπιστώσω από μια πολύ πρόχειρη έρευνα, δεν είναι ωστόσο μοναδική. Για να δώσω ένα ακόμη παράδειγμα: όταν το 17ο αιώνα, ο Ματθαίος Μυρέων περιλαμβάνει τον περιβόητο και δημοφιλή *Θρήνο και κλαυθμό περί της Κωνσταντινουπόλεως* στην *Ιστορία της Βλαχίας* του,⁴⁸ που έχει περιγραφεί και ως «Νεο-Βυζαντινό Μανιφέστο» από τον Alfred Vincent,⁴⁹ όχι μόνο ενσωματώνει στη γενεαλογία των συγχρόνων του και τους αρχαίους Έλληνες και το Βυζάντιο (διακόσια και πλέον χρόνια πριν τον Παπαρρηγόπουλο), όχι μόνο αναφέρεται στην Ορθοδοξία ως βασικό στοιχείο της εθνοτικής του ταυτότητας,⁵⁰ αλλά περιλαμβάνει και τον συμποσιασμό, και μάλιστα έναν ξεχωριστά τελετουργικό συμποσιασμό, επιβεβαιώνοντας έτσι, κατά τη γνώμη μου, τη θεωρία του Nash. Παραθέτω τους στίχους 2447-2452 (ο ποιητής θρηνεί για την Κωνσταντινούπολη και αναρωτιέται):⁵¹

Άρα να λάμπει ήλιος ο της δικαιοσύνης
κι η δόξα κι η ευπρέπεια της χριστιανοσύνης;
Άρα να έβγει βασιλεύς από την εκκλησίαν
μαζί με τους χριστιανούς να κάμει λιτανείαν;
Άρα να φάγει βασιλεύς μετά του πατριάρχου
ομού εις μίαν τράπεζαν και μίαν πίστιν να 'χουν;

Νομίζω ότι δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι από όλα τα στοιχεία που θα μπορούσαν να αναφερθούν εδώ, ο Ματθαίος επιλέγει ακριβώς έναν ξεχωριστά συμβολικό συμποσιασμό, κατά τον οποίον βρίσκονται ομοτράπεζοι ο αυτοκράτορας με τον πατριάρχη. Απλώς, το χωρίο αυτό δεν έχει

⁴⁸ Βλ. Legrand 1881, 231-333· το κείμενο του *Θρήνου* στις σ. 313-328. Για την πρώτη έκδοση του 1638 βλ. Πηδώνια 1998.

⁴⁹ Βλ. Vincent 1998, 341-342.

⁵⁰ Ο Ματθαίος Μυρέων αναφέρεται στο έργο του στο *γένος των Ρωμαίων* με όρους εθνοτικής ταυτότητας, κάτι που υπογραμμίζεται από την έρευνα· βλ. χαρακτηριστικά Vincent 1998, 341: «Clearly for him the term [γένος των Ρωμαίων] had something of an 'ethnic' sense, denoting Greek-speaking Orthodox Christians as opposed to other communities such as the Wallachians. But his concept of the γένος is clearly not that of the modern nation, and the theocratic principle is prominent in his thought» και Panou 2006, 80: «Matthew's own phraseology, the logic of his arguments, and the focused scope of his narration leave no doubt that when he talks about, and later includes himself in, γένος των Ρωμαίων he is referring to a Greek ethnic group, that is, to people of a distinct Greek origin».

⁵¹ Legrand 1881, 318.

προσεχτεί, ακριβώς γιατί η έρευνα δεν έχει δώσει στο στοιχείο του φαγητού και του συμποσιασμού την προσοχή που πιστεύω ότι του αξίζει.

Για να συνοψίσω: ο Στέφανος Σαχλίκης είναι ένας αναγεννησιακός ποιητής του 14ου αιώνα που έζησε στη βενετοκρατούμενη Κρήτη σε μια ταραγμένη εποχή (θανατικό του 1348, αποστασία του Αγίου Τίτου) και έγραψε το έργο του στην πρώιμη νεοελληνική γλώσσα με κρητικούς ιδιοματισμούς. Παρόλο που φαίνεται ότι είχε αίσθηση εθνοτικής ταυτότητας, η οποία ίσως να έπαιξε ρόλο και στη ζωή του, στο σωζόμενο έργο του δεν περιλαμβάνεται κανενός είδους αυτοπροσδιορισμός. Καλώς ή κακώς, όμως, η ποίησή του υπάρχει και οι καινοτομίες της την καθιστούν πολύ σημαντική για να αφήνεται να αιωρείται σε γκρίζες ζώνες ή μαύρες τρύπες της γραμματολογίας μας. Θα πρέπει, λοιπόν, να επιλέξουμε έναν από τους, ούτως ή άλλως ψευδώνυμους, αλλά λειτουργικούς, χαρακτηρισμούς που χρησιμοποιούμε («βυζαντινός», «μεσαιωνικός», «νεοελληνικός») για να περιγράψουμε το Σαχλίκη και το έργο του. Η ανακοίνωσή μου ελπίζω ότι κατέδειξε πως ούτε βυζαντινός μπορεί να θεωρηθεί ο Σαχλίκης ούτε μεσαιωνικός. Παρόλο που κατά τη γνώμη μου δε σηματοδοτεί την απαρχή της νεοελληνικής λογοτεχνίας (αυτήν νομίζω ότι πρέπει να εξακολουθήσουμε να την τοποθετούμε, για λόγους που έχω αναλύσει αλλού, στον ανώνυμο *Διγενή* του 12ου αιώνα), ο Σαχλίκης μπορεί να θεωρηθεί με ασφάλεια όχι απλώς ο πρώτος αναγεννησιακός ποιητής, αλλά και ο πρώτος επώνυμος συγγραφέας της νεοελληνικής λογοτεχνίας σε αυτήν την πρώιμη φάση της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγαπητός, Π. Α. 2004. «Από το 'δράμα' του Έρωτα στο 'αφήγημα' της Αγάπης: το ερωτικό μυθιστόρημα στο Βυζάντιο (11ος-14ος αιώνας)», στο: Αγγελίδη 2004, 53-72
- Agaritos, P. A. 2004. «SO Debate: Genre, structure and poetics in the Byzantine vernacular romances of love», *Symbolae Osloenses* 79, 7-54
- Αγγελίδη, Χ. Γ., επιμ. 2004. *Το Βυζάντιο ώριμο για αλλαγές. Επιλογές, ευαισθησίες και τρόποι έκφρασης από τον ενδέκατο στον δέκατο πέμπτο αιώνα*, Αθήνα: ΙΒΕ/ΕΙΕ
- Alexiou, M. 1986. «The Poverty of *Écriture* and the Craft of Writing: Towards a Reappraisal of the Prodromic Poems», *Byzantine and Modern Greek Studies* 10, 1-40
- Αλεξίου, Στ. 1988. «Η κρητική λογοτεχνία κατά τη βενετοκρατία», στο: Παναγιωτάκης 1988/2, 199-229
- Βάσσης, Ι., Κακλαμάνης, Στ. και Λουκάκη, Μ., επιμ., 2008. *Παιδεία και πολιτισμός στην Κρήτη: Βυζάντιο-Βενετοκρατία. Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης/Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης
- Bekker, I., επιμ., 1839. *Codini Curopalatae De Officialibus Palatii C[onstantino] politani et De Officiis Magnae Ecclesiae Liber*, [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae], Βόννη: Weber
- Brand, P. και Pertile, L., επιμ., 2001. *The Cambridge History of Italian Literature*, revised edition, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press
- Botterill, S. 2001. «Minor Writers», στο: Brand και Pertile 1996, 108-127
- Browning, R. 1991. *Η μεσαιωνική και νέα ελληνική γλώσσα*, δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη με την προσθήκη δύο άρθρων του συγγραφέα, μτφρ. Μαρία Ν. Κονομή, Αθήνα: Παπαδήμας
- Burke, P. 2006. *The Italian Renaissance: Culture and Society in Italy*, second edition, Κέιμπριτζ: Polity
- Burton, J. 1998. «Women's Commensality in the Ancient Greek World», *Greece & Rome* 45/2, 143-165
- Caracausi, M., επιμ, 2003. *Ριμάδα κόρης και νέου. Contrasto di una fanciulla e di un giovane*, edizione critica, introduzione, commento e traduzione, Ρώμη: Carocci
- Close, E., Couvalis, G., Frazis, G., Palaktsoglou, M. και Tsianikas, M., επιμ., 2009. *Greek Research in Australia: Proceedings of the 7th Biennial Conference of Greek Studies, Flinders University, June 2007*, Αδελαΐδα: The Flinders University of South Australia
- Demoen, K., επιμ., 2001. *The Greek City from Antiquity to the Present: Historical Reality, Ideological Construction, Literary Representation*, Λουβαΐνη, Παρίσι, Στέρλινγκ: Peeters
- Δημητράκος, Δ., επιμ, 1953-1964. *Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσας. Δημοτική, καθαρεύουσα, μεσαιωνική, μεταγενεστέρα, αρχαία*, 15 τόμοι, Αθήνα: Δομή
- Du Cange, C. du Fresne, 1688. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis duos in tomos digestum*, Λυών: Anisson, Posuel et Rigaud
- Eideneier, H., επιμ., 1991. *Ptochoprodromos*, Einführung, kritische Ausgabe, deutsche Übersetzung, Glossar, Κολωνία: Romiosini
- Folkenflik, R. 1993α. «Introduction: The Institution of Autobiography», στο: Folkenflik 1993β, 1-20
- Folkenflik, R., επιμ., 1993β. *The Culture of Autobiography: Constructions of Self-Representation*, Στάνφορντ: Stanford University Press
- Hinterberger, M. 1998. «Η αυτοβιογραφία ως διήγηση-πλαίσιο», *Cretan Studies* 6, 179-198

- Holton, D., επιμ., 1997. *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, απόδοση στα ελληνικά Ναταλία Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Horrocks, G. 2010. *Greek: A History of the Language and its Speakers*, Μάλντεν και Οξφόρδη: Wiley-Blackwell
- Kaplanis, T. A. 2003. «Ioakeim Kyprios' Struggle (mid-17th century). A Study of the Text with an Edition of Selected Passages», [αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή], University of Cambridge
- Καπλάνης, Τ. Α. 2008. «Από το Διγενή στο Σολωμό: τι είναι οι πρώιμες νεοελληνικές σπουδές και πώς μπορούν να ενισχυθούν», στο: *Πρακτικά του 1ου Παγκόσμιου Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 3-5 Ιουλίου 2008*, Αθήνα: Δήμος Αθηναίων, 30-37 (Διαδικτυακή δημοσίευση: <http://neollinikesspoudes.elladastonkosmo.gr/node/112>)
- Kaplanis, T. A. 2009. «'Modern Greek' in 'Byzantium'? The Notion of 'Early Modern' in Greek Studies», στο: Close κ.ά. 2009, 343-356
- Καψωμένος, Στ. 1985. *Από την ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Η ελληνική γλώσσα από τα ελληνιστικά ως τα νεώτερα χρόνια. Η ελληνική γλώσσα στην Αίγυπτο*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ/Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη)
- Kazhdan, A., Talbot, A.-M., Cutler, A., Gregory, T. E. and Ševčenko, N. P., επιμ., 1991. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3 τόμοι, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη: Oxford University Press
- Κεχαγιόγλου, Γ. 2009. *Από τον ύστερο Μεσαίωνα ως τον 18ο αιώνα. Εισαγωγή στα παλιότερα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ/Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη)
- Κριαράς, Ε. 1969-2008. *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας (1100-1669)*, 16 τόμοι, τόμοι 1-14, Θεσσαλονίκη: Σφακιανάκης, τόμοι 15-16 (επιμ. Ι. Ν. Καζιάζης), Θεσσαλονίκη: Ζήτη
- Legrand, É. 1871. *Conseils à Franceschi par Sachlikis. Γραφαί και στίχοι και ερμηνείαι Στεφάνου του Σαχλίκη, ποίημα ηθικόν, νυν το πρώτον κατά το εν Παρισίοις χειρόγραφον εκδοθέν, επιμελεία και διορθώσει Αιμυλίου Λεγράνδιου*, [Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique, 15], Παρίσι: Maisonneuve
- Λεντάρη, Τ. 2008. «Νόσος και ερμηνεία: διαβάζοντας τις ασθένειες στα έργα του Σαχλίκη και του Λιμενίτη», στο: Βάσσης κ.ά. 2008, 71-89
- Liddell, H. G., Scott, R., Stuart Jones, H. και McKenzie, R. 1985. *A Greek-English Lexicon with a Supplement (1968)*, Οξφόρδη: Clarendon Press
- Luciani, C. 1998. «Autobiografismo e tradizione nell'opera di Sachlikis e Dellaportas», *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, 34 (1997), 155-181
- Luciani, C. 1999. «Il poema *Περί του φυλακάτορά του* di Sachlikis e i suoi alloglotti italiani», *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, 35 (1998), 77-94
- Luciani, C. 2004. «Stefanos Sachlikis *Περί των χωριατών και των αβουκάτων*, 'Sui villani e gli avvocati di Candia'», *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, 40 (2003), 85-169
- Μανούσακας, Μ. Ι. 1990. «Ο Στέφανος Σαχλίκης ποιητής του 14ου αιώνα (οριστική τοποθέτηση)», *Ελληνικά* 41/1, 120-127
- Μανούσακας, Μ. Ι. και van Gemert, A. F. 1980. «Ο δικηγόρος του Χάντακα Στέφανος Σαχλίκης ποιητής του ΙΔ' και όχι του ΙΕ' αιώνα», στο: *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου – 3 Σεπτεμβρίου 1976)*, Τόμος Β': Βυζαντινοί και μέσοι χρόνοι, Αθήνα 1980, 215-231

- Markomichelaki-Mintzas, A. 1991. «The Three Cretan Renaissance Comedies of the Sixteenth and Seventeenth Centuries and their Theoretical Background», [αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή], University of Cambridge
- McKee, S. 2000. *Uncommon Dominion: Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press
- Morgan, G. 1960. «Cretan Poetry: Sources and Inspiration», *Κρητικά Χρονικά* 14, 7-68, 203-270, 379-434
- Nash, M. 1989. *The Cauldron of Ethnicity in the Modern World*, Σικάγο: University of Chicago Press
- Παναγιωτάκης, Ν. Μ. 1987. «Μελετήματα περί Σαχλίκη», *Κρητικά Χρονικά* 27, 7-58
- Παναγιωτάκης, Ν. Μ., επιμ., 1988. *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, 2 τόμοι, Κρήτη: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη
- Παναγιωτάκης, Ν. Μ. 1990. «Μαρτυρίες για τη μουσική στην Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία», *Θησαυρίσματα* 20, 9-169
- Panagiotakes, N. M. 1995. «The Italian Background of Early Cretan Literature», *Dumbarton Oaks Papers* 49, 281-323
- Panou, N. 2006. «Greek-Romanian Symbiotic Patterns in the Early Modern Period: History, Mentalities, Institutions - I», *The Historical Review/La Revue Historique* 3, 71-110
- Papadimitriou, S. D., επιμ., 1896. *Stefan Sakhlikis i ego stikhovorenie 'Αφήγησις Παράξενος'*, Οδησός: Impr. économique
- Παπαταξιάρχης, Ε. 1992. «Ο κόσμος του καφενειού. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο: Παπαταξιάρχης και Παραδέλλης 1992, 209-250
- Παπαταξιάρχης, Ε. και Παραδέλλης, Θ., επιμ., 1992. *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Καστανιώτης
- Πηδώνια, Κ. Δ. 1998. «Η πρώτη έκδοση των ιστορικών ποιημάτων του Σταυρινού και του Ματθαίου Μυρέων», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας* 7, 199-231
- Pilcher, J. M. 2006. *Food in World History*, [Themes in World History], Νέα Υόρκη: Routledge
- Τσολάκης, Ε., επιμ., 1959. *Μιχαήλ Γλυκά Στίχοι ους έγραψε καθ' ον κατεσχέθη καιρόν*, κριτική έκδοση, [Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής, παράρτημα αρ. 3], Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ
- van Gemert, A. F. 1980. «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17, 36-130
- van Gemert, A. F. 1997. «Λογοτεχνικοί πρόδρομοι», στο: Holton 1997, 59-94
- van Gemert, A. F. 2001. «Candia after the Black Death and the Whores' Guild», στο: Demoen 2001, 163-174
- van Gemert, A. F., Stamoulis, A., Stijfhoorn, D. και Alting, S. 2002. *Οδηγός έργων της κρητικής λογοτεχνίας (1370-1690)*, Ηράκλειο: Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας
- Verpeaux, J., επιμ., 1976. *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, Introduction, texte et traduction, Παρίσι: Centre National de la Recherche Scientifique
- Vincent, A. 1998. «Byzantium Regained? The *History, Advice and Lament* by Matthew of Myra», *Θησαυρίσματα* 28, 275-347
- Vitti, M. 1960. «Il poema parenetico di Sachlikis nella tradizione del cod. Napoletano», *Κρητικά Χρονικά* 14, 173-200
- Wagner, G., επιμ., 1874. *Carmina graeca medii aevi*, Λιψία: Teubner